

ПЛУГ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ
ПРОЛЕТАРСЬКО - СЕЛЯНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ „ПЛУГ“

РІК VI

1930
184^a

ЛИПЕНЬ 7

1 9 3 0

184754

під редакцією ВИДАВНИЧЕ Т-ВО ПИСЬМЕННИКІВ
ПЛУЖАНИН

Бібліографічний опис
видавши вміщено в "Літо
Укр. Друку", "Картковому
пертуарі" та інших покаж
Української Книжкової П

Укрголовліт. № 4099. 30/VII 1930.
Зам. № 1883. Тираж 1500.
А₂ — 6 арк.

2201
№ 1

61

Листопад 1930 № 7

„Для того, щоб робітничка класа могла реалізувати свою організаційність, вона повинна рости культурно. Повинні рости культурно ті широкі трудящі маси, що ними керує пролетаріят. Іменно через партія поруч таких гасел, як індустріялізація, колективізація, виває гасло культурної революції, піднесення культури мільйонів, без чого є неможливим просування до соціалізму“.

Із доповіді Л. Кагановича на XVI партз'їздові ВКП(б).

ГАЛИНА ОРЛІВНА БАБСЬКИЙ БУНТ

В грозі, в грозі червоний край
Кінця і меж грозі нема цій
Там на селі пищить глитай
Під пресою колективізації

В. Сосюра.

У людей — весна, а в Савичан — тільки провесень. Глибоко аліг сніг по ярах, придавивши холодними грудьми спраглу за сонцем землю. На горі, у полі — звабні стежки, присушені вітром, утопані не знати чиїми ногами. А Савичанам до чобіт глина пудами прилипає, від хати до хати тільки огородами й пройдеш.

По сусідніх селах давно уже артїлі та СОЗи, а в Савинцях тільки оце розгойдалися, тільки тиждень, як коней зігнали до спільних стаєнь. Та й то далеко не всі до СОЗ'у пішли, все думають, гадають:

— Хто його зна як воно буде та що воно буде? Чи тільки коні, чи то й корови, а може й овечки, а може й гуску з куркою заберуть до того СОЗу? Хіба можна що небудь розібрати?

Відколи оті балачки про СОЗ пішли, неспокійно стало по хатах у Савинцях: з вечора до ранку не сплять, усе думають, гадають, що воно буде, та як воно буде, а головне — що воно буде.

А надто жінки до чоловіків, що й самі ледве на созівські ноги стинаються, з ножом до горла підступають:

— Навіщо давати свого коня на люди?

— Нащо робити на когось?

— Чого лізти туди, де тебе обдеруть та з торбами по під тиння пустять?

І-і-х! Заведуть на цілу ніч. Чоловікові і так парко, він іще й сам не знає гаразд, чи воно доведе до добра — ота колективізація, проте огризається:

— Чого розходилася? Живуть люди, житимемо якось і ми.

А як котра здорово вже припече, то ще й гримне:

— Цить! Бодай би тобі вже заціпило!

Отут воно й почнеться.

— На злидні пустити хочеш? З торбами старцювати? Колективізацію б тобі в печінки!

Така колотнеча та лайка почнеться, що не раз чоловікам із хати тікати доведеться.

Савинці на глиновищі стоять. Заховані Савинці від інших сел. З одного боку — Псло, з другого — яри, що відокремлюють село від його ж таки поля. В полі люди їздять, а до Савинець — ніхто не заїздить: польова дорога, що веде з греблі до села, кінчається Савинцями, й нікуди далі не веде.

Над яром, на горі, стоїть бувший графський сад. Дико бованіють здалеку білі комини згорілого будинку. Колись у цьому будинкові був вічний рух; приїздили й від'їздили люди, що видавались Савинчанам істотами з якогось іншого, таємного, незнаного світу. Молодий граф любив приймати людей, і в літі до нього приїздило багато столичних та закордонних гостей. А ще давніше у цьому будинкові жив дід молодого графа, тоді гостей не бувало, тоді вікна не світилися веселими вогнями, тоді смерком ні в одній Савинецькій хаті не сміло горити світло, бо страшний, напівспаралізований володар Савинецький був жорстоким і гострим кріпосником. Суворий і хворий, старий граф одначе не минав нагоди використовувати зустрічі з молодими дівчатами, платячи їм скупі за примушені пестоші.

Наслідком цих зустрічів було те, що частина Савинців могла похвалитися кількома краплями справжньої графської крові. Наслідком було те, що Савинчани і досі мали несміливу, налякану душу, яка боялася прийняти щось нове, яка боязко стискалася від думки: що, коли знову хтось забере оте поле, яке корчево-зігнутими пазурами вихопив Савинчанин у графа в часи революції?..

Як пригріє сонце, у неділю жінки на колодках на вигоні посідають, дітей на руках чукикають, та все про одне, все про те саме, що мозолем сіло в мозок.

Одна одній скаржиться, виливає жалі, розповідає про ті сварки, що прийшли до хати разом із СОЗом. Сушать, сушать голови жінки під березневим сонцем:

— Ну й куди це все нас заведе?

Ганна Івахненчиха,— старостиха колишня, підливає гарячого:

— Ось чекайте! Як почнуть паї на той СОЗ стягати, позабирають що тільки схотять: і свитину, де яка є, і скриню геть чисто випорожняють, дівками придбане все повитягають.

Ганну Івахненчиху на виселення призначили, горить уся люття, шипить вона злістю безсилою:

— Ось у нас силою відбирають добро, а у вас паями, та всякими напаями. Чим будете дітей годувати, як коров одберуть?

Жінкам, як крис об кремень ота корова. Як тільки про корову заговорять, одразу закричать, потоками поллються голоси. Здалеку тільки чути:

— Га - га - а, коро - оу - ва!

Одна одну переривають, одна на одну наступають, а все про теж, про те саме.

Корова, та ще оті чоботи... Де тільки про колектив, чи то на зборах, чи на колодках, чи під церквою,— чоботи зараз звиваються над головами затурбованих жінок і висять над ними, і ваблять нерозгаданою таємницею, і здається, що розв'яжи вони — жінки—оцю загадку з чобітьми буде ясно все, все буде зрозуміло, тоді буде осягнене оте нерозгадане слово: — „СОЗ“.

— Як свої чоботья зношу, хто справить нові?

— Хліб - хлібом, а взуватися у віщо будемо?

А Івахненчиха вороною:

— Босі, босі на зиму лишитесь. А хтось ваші чоботи носитиме...

Були такі, що не йняли віри Івахненчисі. Вони хотіли щось зрозуміти, роз'яснити собі. Несміливо, обережно про-

бували висувати гадки, що не йшли в парі з Івахненчишними. Так куди. Так і накинуться.

— Диви, диви ! І ця хоче по СОЗах спідницею тріпати.

Затуркають, закричать. Хоч би й раді розібратись що, так не дадуть. А надто та Шандрова Ївга: все глузуванням та сміхом норовить.

Шандрова Ївга хитра, вона просто так, як Івахненчиха, не скаже, вона все стиха: то одну, то другу підштовхне, то щось шепне на вухо, то наче ненароком слово якесь уверне. Хто її знає, ту Ївгу, звідки вона взялася тут, у Савинцях. Прийшла колись восени, під голод, до села,— задріпана, худа, бліда... Попросилася переночувати до Шандра— удівця, потім стала до нього за поденну, картоплю вибирати, та так уже і лишилася там жити. Жінкою—не жінкою, але й не робітницею; а так, „сиділа“ з Шандром. Раніш би куди! Ніхто б і слова до неї не промовив, ну, а тепер не ті вже часи пішли, а Ївга була не дурна, та ще трохи й „помічна“, бо знала, яке зілля від чого допомагає, які краплі давати, коли болять живіт або голова. І світ знає краще Ївга: усе як є розкаже, що воно робиться і навіщо робиться. От, хоч би й тепер, з отим о СОЗом, коли б то Савинецькі жінки второпали, що воно таке, а вона тихенько мов на ухо то тій, то цій:

— Кріпосне право вертається !

Скаже — і мов відтяла, мов не вона сидить собі на колодках та загадково усміхається.

Христя вірила й не вірила Івахненчиси. Христя змалку жила в біді, в тісній малій хаті зі своїми шістьма братами та сестрами; ще в малої Христі народжувалася німа неприязнь до вигодуваних, погордливих багатіїв. Ніколи не почувала довір'я до багатих Христя, тому й тепер, прицитькуючи малу дитину, вона скося поглядала на Івахненчиху. Одними з перших записалися Христя з чоловіком до СОЗу. Олексій, що був одним з організаторів колективу, довго й терпляче розповідав жінці про значіння його. Христя без особливих сліз і жалю одвела свою конячину до спільної стайні.

Але потім Олексій закрутився в своїй роботі і Христя лишилася одна. Думки закрутилися, завіхрилися, одну до

однієї годі притулити, годі з'єднати, а тут жінки одне своє, одне про те саме, щодня. У всіх розмовах їх, у наріканнях, у страхах, було одне, що завжди опікало окропом Христин мозок, що заповнювало його невимовним страхом. Воно будило її від сну, воно примушувало вслухуватися в пориви нічного вітру, що, крутячись довкола невеличкого хліва, гудів присвистом:

— Коро-оу-ва-а!

Чи раз схоплювалася Христя і, накинувши на себе літнячку, вислизала з хати в холод, у стужу. Зачаївши віддиха слухала вона, чи не підбирається хто до корови. І тоді щось тривожне й недовірливе чула вона в поривах провєсняканого вітру, що, перекидаючись через тин, летів просто зі степу до неї.

— „Може стиха, вночі...“ — шелестів вітер солом'яною обкладкою хати.

Заберуть, поведуть!.. — серед шелесту — знайоме, що чула недавно, ще вчора...

Так, так, це ж Ївжин голос... Схилившись близько близько над ухом, вона умовляла неї, Христю:

— У кого корова, в кого вівця, все чисто...

А далі:

— Все—для города. В городі хліба немає, ось і надумали селян на пайку посадить. Селяни зорють, а потім усе до міста заберуть. Приїдуть червоноармійці, розставлять кулемети...

Далеко Христині думки від кола жінок, що засіли на колодках, далеко очі, замислено гойдає п'ятимісячну дитину на своїх колінах. А воно мружиться на сонце, сердито зводить руді бровенята, руками пазухи материнської шукає.

— Добридень! — над колодками бадьорий голос.

За балачками не помітили, як підшов з боку вулиці созівський голова.

— От розквоткалися! Мабудь і в Олефірівку чути.

— Та оце ж то про те, то про це, та яку його ярину сіяти! — улєсливо обізвалася Ївга. — Дивіться, от за тиждень і орати можна буде.

Голова підвів уже засмалене лице до сонця і, зіщуливши одне око, усміхнувся:

— Припікає!

Потім споважнів і, дивлячись кудись далі, за колодки, наче байдуже промовив:

— Скажіть там чоловікам, щоб збиралися до канцелярії, діло є...

Жінки застигли з дітьми на руках у німому запитанні. Серед тиші — тільки улесливий голос Ївги:

— Новеньке щось, Михайле Івановичу?

Голова пильно закурював люльку, наче не чув запитання.

— І яке воно в нас таке, — м'яко-докірливо виводила далі Ївга. — Як по других селах, так і жінки мов люди, а як у нас, так чоловіки йдуть на збори, радяться, а ми як риби безсловесні.

— Чого ж? — зиркнув голова. — Іди й ти на збори, радься. Тільки щоб усе по-людському. А то як счините галас, то за вами й нікого не чути.

— А хіба що? Буде щось таке?

— Та ніж бо. От завзялася!

Потім поліз до кешені, вийняв папірця, прочитав разів зо два, і наче мимохіть, байдуже кинув:

— З району бумажку надіслали!

І вже зовсім на відході пробубонів:

— Про машино-кінні станції.

* * *

Вечірнє небо каламутно темніло напередодні 8-го березня. Зірки поховалися в темних клубках хмар, і тільки іноді коли вітер розривав чорну скупченість, визирали плямами, невиразними точками.

З ранку до вечора учитель з кількома дівчатами готувались до завтрашнього свята. Кляс булов есь убрано прапорцями та ялинкою з Савинецького лісу, нашвидку була збудована з двох лавок, та кількох дощок сцена, завіса з простирадла. Готова була доповідь, маленька вистава, навіть невеличка оркестра з балалаек та мандолін, зорганізована учителем із школярів. Це ж уперше Савинчанки справлятимуть своє свято. На завтра готувалася велика урочистість, мали зійтися усі Савинці. Сьогодні ж увечері повинні були зібратись самі жінки, щоб остаточно перевірити свою підготовку.

Вже з годину, як по селу пішов десятник скликати жінок. Топлячись по коліна в болоті, ходив він із хати в хату.

Що таке? Ніде ні в одній хаті не застав удома ні однієї жінки. Де їх розносило, на ніч глядячи?

Виконавши свій обов'язок і плюнувши за порогом останньої хати, десятник повернувся до школи:

— Хоч би тобі одна на розплід!

Учитель якусь хвилину намислювався. Раптом він ударив себе по лобі:

— Трохиме! Та це ж вони всі на зборах у СОЗі. І як я раніш не доміркувався?

І був у глибині себе радісно здивований: „Невже так їхні суботні вечори допомогли? Всі, до однієї, пішли на збори. От тобі й Савинчанки!

* * *

На зборах СОЗу жінки — просто шовк. Тихі, лагідні, не плутаються до справ. Сидять собі збоку, і тільки шепочуться. Не надивується голова: то було ладу не даси через них, ні поговорити, ні подумати, ні урадити щось, так тобі й сучаться в очі, та чоловіків із СОЗу тягнуть. А тут, диви, сидять, спокійно, тихо, та ще Ївга — розумна жінка, — диви, й пораду якусь дасть.

Дивлячись на їх лагідність, і чоловіки легше на умовляння голови йдуть. Голові й самому парко, цілий день думав: ну як його скажеш Савинчанам, щоб їхніх коней до району погнати? Диви, не так уже й страшно вийшло; похвилювались, погомоніли, та й вирішили:

— Як усі, так і ми.

— Подивимось, як Олефірчани.

— Може воно й так не погано буде.

— Та воно ж таки не завтра ще й гнати. Якось то воно буде...

Коли перейшли до інших справ, жінки помаленьку, без шуму й галасу, вийшли.

Березнева ніч зустрінула їх пільмою, холодом і скаженими зривами вітру.

У гострому повітрі, що забивало віддих, носилася колюча, холодна й дрібна крупчатка. Березень важив на терезах

зиму з весною, і вередливо дозволив зимі трохи покпити з молоді, непевної своїх сил, весни.

Коли завернули у вуличку, стало затишніше, тільки чути було, як вітер стругав вершки ще голих верб.

— Сюди! — прошепотіла Ївга, завертаючи до перелазу, — Просто до клуні!

Христина клуня простора й чиста: все виміла зима. І темна хоч око виколи, — Христина клуня. Великі ворота зачинені, приперті. На воротах, знадвору — вартова стоїть, пильно зорить навколо, чуйно прислухається, чи не вірветься якийсь новий шелест у гудіння вітра. А він, скажений, лютує, мов завзявся з клуні стріху зірвати, він завзятий, — покриває голоси, що свистом-шепотом вилітають із пійми.

— Чули? Бачили?

— Пропали!

— Голими пустять!

— Усіх коней, як є, до ноги...

— На чужі люди, на когось робити.

— А ми ж?

— А оранка?

— А ви як знаєте, а ви — самотужки.

Хто це? Івахненчиха? Ну да, вона. Обурено-глумливо чути з глибини клуні її голос:

— Доскакалися з СОЗом. Дотанцювалися з революцією. Куркулі їм, куркулі дихати не дають. Та як би не куркулі, ви б тут з голоду давно поздихали!

— Та годі там про куркулів! Давайте радити, що його робити.

Тоді зашепотів із пійми голос:

— Без коней — пропали! За тиждень орати. Кого запряжемо? У людей трактори, — у людей воли, а у нас коні, та й тих позабирають. Ждять тоді, поки аж на Юрія кинуть і на наше поле яку пару коненят. Та й то з ласки, як собаці кістку.

Слухає Христия голос знайомий — і не пізнає... Невже Ївга? І якось моторошно Христі і якесь збурення з середини каламутить голову.

— Сьогодні коней, завтра корів, а там овець, і все, до останньої курки, не те що з хати, а й із села вивезуть.

— Так що ж його?

— Так як же його?

— Треба ж якось.

— Кажи, Ївго, як.

Але Ївга мовчить, мов не стало Ївги у клуні. Тільки груди у жінок хліпають, мало їм стало повітря у клуні.

Голова у Христі крутиться, паморочиться... Як живий впливає перед нею їхній „Мишко“. Ось кусає уздечку, ось підіймає горішню губу, усміхається...

А ось женуть... прямо табуном, як є усіх шістьдесят п'ять... Жінки селом, до коловороту з плачем, діти чіпляються з ревом за спідниці...

Щось гостре, болюче підкочується до Христиних грудей, щось хочеться викинути з них. Тіло напружується, кудись тягнеться голова. І раптом:

— Не давати коней!

Хрипкий голос роздер п'ятому і застряв десь угорі, між бантинами. Не пізнала його. Але, як лише почула оцей чужий незнайомий голос, мов сп'яніла одразу. Щось невпинне, зривне охопило її.

— Не давати! Ні коня, ні корови, нічого не давати.

Христю одразу оточили, стиснули, задихали над нею важко.

— Як? Як же? Як не давати?

Голоси окрилили, скупчені навколо тіла додали завзяття:

— Розібрати коней! Розігнати СОЗ!

Голос Христин зірвався, хотіла викрикнути ще щось таке, що враз би перевернуло все село, все навколо неї, але вже не мала сил. Вся поточилася назад і схилилася на лушню коло воза, що стояв серед клуні.

Але її слова вже підхопили інші. Мов гайвороння на узліссі закрюкали зривним шепотом:

— Не дати! Розібрати коней!

— Кійками розігнати!

А між вороння—один голос—настирливе шепотіння—крякання.

— О, оце добре Христя сказала. Оце так і слід! Розігнати й край:

„Не хочемо, мовляв, СОЗу. Що нам зроблять? Он у Кибенцях не схотіли, й немає, у Ісківцях прогнали оратора,

що приїхав СОЗ закладати,— та й кришка. Як не захочемо, не буде і в нас. Тільки...

Голос Ївжин зробився тихим, вкрадливим і неймовірним.

— Тільки хіба ж ви що зробите?.. Так тільки погомоните, та й годі...

Он кибинецькі жінки, так ті за чуба чоловіків із СОЗа витягали. Одна так штани на чоловікові подерла, поки з канцелярії до дому гнала, а ви...

— Та що ж, хіба у нас не так, як у людей?

— Це вже ти, Ївго, дурне плетеш.

— Ого! Це вже таке, наче б ми вже в хаті не хазяйки були.

— Ходім зараз же по коней!

— Ходім!

— Усі як одна!

— До хлівів!

— Де Христя? Ївго, веди!

Уже рвучкому вітру несила перекрити голоси, що вириваються з-під стріхи клуні. Збурені, зривні, перериваючи одне одного, летять вони за тік, розтинаючи смолу ночі. Наче звуки якихось багатотонних і багатострунних цимбал, загуділо навколо клуні, зриваючись, даючи часами фалшиві звуки.

— Веди... веди... ході... до коней!

— До ко-о!..

І раптом:

— Стійте!

Увірвалися струни цимбалів.

— Цитьте! — зривний шепіт Ївги. — Зараз вони всі укупі, на зборах... Завернуть, обдеруть.

Мить — мовчанка... За миттю — знову голос Ївги вже звідкільсь із возу:

— Як уже так, як оце ви хочете, так завтра вранці... Завтра вся сільрада і правління СОЗу до району їде...

Струни зіпсутих цимбалів знову зарокотили, знову загуділа пітьма.

— Завтра вранці всі в березі збирайтеся. За хатами, за городами, щоб ніхто не запримітив. Христя поведе нас.

Христя мов очманіла, чує Ївгу й не чує, розуміє й не розуміє її слів. Чує в жилах хід своєї крові Христя, чує

як губи її мов кимсь чужим розтулені, повторюють за Ївгою:

— Завтра... Поведу... На стайні до коней...

Далі нічого не чує, не бачить... Мов від великої чарки горілки, п'яніє Христя... п'яні ноги, п'яне повітря, що вірвалося з розчинених дверей у клуню, п'яна земля, всіяна дрібним снігом, п'яна постіль, на яку кинула Христя своє тіло поруч чоловіка.

Відхрещувалися старі баби:

— Свят, свят! Такого ще зроду не було.

— Щоб зима серед весни випала!

— Рятуйте мою голову, снігу якого!

— От до чого ми дожили. От що наробила ота комуна!

Діди ж, дивлячись на занесені снігом хати, скручували головами і обережно заперечували:

— Е, мабуть таки як би „він“ там хоч яку голову мав, то не попустив би отакого непорядку.

— За тиждень сіяти, а він...

Чи так воно, чи сяк — бухнулася вночі біла перина з неба, занесла поле, загатила берег Псла, залягла в Савинецькому ярі.

За клунями, за городами ноги вище коліна топляться в снігу, дужче зам'ятіль за городами рве спідниці, гостріше вітер віє у вухах, забираючись попід хустки.

У берег Псла вже протоптано стежку. Чорніє вже у березі від літнячок. Десятеро... Двадцяттеро... Тридцяттеро... Ні, ще не всі... Ну, де ж вони там забарились? Де ж Христя?

А от і вона. Іде попід тинням, хитається, де стінка від хліва попадеться зупиняється, переведе духа... У Христиних вухах все ще лящить крик Олексія.

Це уперше так в житті, ніколи раніш не лаявся Олексій І за що?

А було так: прокинулася вона сірим досвітком і одразу ж згадала все. Сіла на полу мов ошпарена. Сьогодні йти, сама ж сказала перша... Проти СОЗу... Боязко глянула на чоловіка що зпросоння шукав рукою її теплого тіла. Згадала, що Олексій вчора на сході розпинався за СОЗ. Невимовно захотілось лягти назад під рядно і, притиснувшись довірливо до чоловіка, заснути. Та згадався СОЗ, згадалися вчорашні

слова Ївги, темна клуня, згадала Мишка, якого не сьогодні-завтра поженуть у табуні савинецьких коней кудись на чужі люди,—і вчорашній солоний і гострий клубок підкотився Христі до горла.

Зірвалася різко з полу на долівку. Швидкими рухами почала вбиратися.— Куди ти так? — прокинувся Олексій.

— До корови,—здрігнулась від несподіванки.

— Чого ж ти нову хустку запинаєш? — Підвівся на лікті чоловік.

Чоб заховати зніяковілість, Христя відповіла подтратовано:

— А яке тобі діло? Дивись ти!

— А це що таке? — несподівано розгнівався Олексій.— Ні світ ні зоря кудись ушивається, а ти й питати не смій. Он дитина плаче. Сиди в хаті!

Христині губи задріжали від образи:

— Оце так! За СОЗ розпинаєшся, в комуністи прешся, а жінці із хати вийти не можна. Гляди ти сам, коли так дитини, осточортіло мені вже.

— Сядь, кажу! — гаркнув ускокуючи Олексій.

— Досиділись ми вже! Останню конячину з села виганяють, а він радіє як дурний.

— Що?.. — Підскочив чоловік до неї.— Це хто тебе такого навчив?

— Хто б не навчив, та розумний!

— Осядся, кажу, Христе! — наставив на неї.

Христя зблідла, але не піддавалася: все ближче й ближче до дверей відступала: бити не битиме, бреше!.. Ось уже клямка, схопилася рукою за холодне залізо...

— Куди ти, сатано?

Цупка рука вхопила за Христине плече, але вона враз зігнувшись в'юнко вирвалася, лишивши в руках Олексія теплу хустку.

Останнє що чула — це був крик дитини, останнє — була Олексієва лайка, якої ніколи не чула раніш від нього.

Мов шалена — через сіни, через двір на огорода. З огорода в купу снігу попід тинням.

— Христе, Христе, чи тебе там приліпило вдома?

Задихана, розхристана, в самому очіпку, — кусає губи Христя: і недавня образа і гнів, і страх перед тим, що

воно буде, охоплює Христю. А навколо — стримане гудіння голосів, шепіт, задихані груди:

— Звідки починати?

— Чи зразу з коней чи ще почекаати?

— Чи конюхів пов'язати чи так вигнати?

— Стійте! Цитьте! — просвистів шепіт.

Ївжина літнячка замайорила рясними „вусами“.

— Стійте! До коней ще встигнемо! Усе начальство виїхало, нікому буде перешкодити. Ось що: раніш ніж до коней ходіте по вулицях. Отак як є, усі.

— Оттаке і нащо ж його?

— Хіба ми маніхвєстація?

— Що ж ми робитимемо?

— Це ти видко вже одсахуєшся.

— Гляди, Ївго, щоб ми тобі маніхвєстації...

— Тю на вас дурні сороки! Баби! Сказано вам, не маніхвєстація, а „жіночий день“ і учитель казав так, значить усе в порядку. Ідуть собі жінки та й край. Було ж той рік у Сорочинцях...

— Ну?..

— Та не мрудь!

— У Сорочинцях і з плякатами жінки йшли, з написами.

— Та ти кажи до речі.

— А до речі те, що й ми підемо з написами.

Ївга перехилилася вниз і потай злодійкувато витягла з-за пазухи чимале сіре полотнище:

— Ось дивіться!

Всі схилились над розісланим на снігу полотнищем. Великими, кривими крейдяними літерами через усе полотно ішов напис:

„Всі селяни як один ставай проти колективізації“.

Христині зуби забили дрібно перебіи. У всій спині, в руках відчувала якусь незручність, наче перед якою важкою хворобою. Колективізація... Комуна... Олексій... „Мишко“ Машино-кінна станція...

Десь близько Христиних очей метнулася збірчата спідниця куркульки Івахненчихи. Щось заховане в глибині стріпнулося, потяглося на світ. Сміливо зробила крок уперед:

— Нехай так. Тільки внизу ще приписати треба.

Все загуло знову навколо. Ївга здивовано-невдоволено дивилася на Христю. А та, задихаючись і зриваючись з голоса, говорила:

— Тут треба ще додати... Треба, щоб не подумали, що ми — за куркулями тягнемо, що ми проти влади совітської Треба ще внизу додати:

„Хай живе Радянська Влада“

Все заметушилося, заговорило.

— Не треба!

— Треба!

— Пиши!

Злісно метнулися Ївжини очі, зробила крок до Христі, але закусилася губу і спинилася.

Маленькими дрібними літерами на полотнищу внизу з'явився новий напис: два дрючка, кілька цвяшків — готово.

— Ставай!

— Та не всі вкупі, — в шеренгу!

— Христе, Ївго наперед!

— Та я можу і ззаду, — стала за Христиними плечима Ївга. — Ну, рушаймо вже.

— Як же його? Прямо так, чи може пісні якої?

— Таке, дурна! Пісні! Весілля це тобі чи що?

— А чом же і ні? Маніхфестація!

— Якої ж?

— А ну, Насте!

Дзвінячий голос упав як у вату на пухкий сніг.

Ой, сози, ви сози,

Ростуть на вас лози.

Вирушили геть від берега до села. Як лише зрівнялися з хлівами, Івахненчиха нирнула до першого перелазу, тільки спідниця рясна, обшита плисом, майнула.

Ой горе тій чайці,

Горенько небозі.

Пийте, люде, горілочку

Поки що не в Созі.

— Тітко Оксано! — гукнула вслід Івахненчиси Христя. — Чого ж це ви від гурту?.. Як іти так усім.

— Як у клуні, так вона перша, а як до діла, так її нема!

- От уже прямо що куркулька!
— Тітко Оксано!
— Тю-гу-гу! Задерла хвоста!

Ой куркульо, куркульо
Яке ти ледаще!
Женуть тебе з України
Сам не знаєш защо!

Залилася дрібним дзвінком Настя.
Засміялись, підхопили, понесли снігом...
Христя йде попереду, з деревком у руці, як із хоругвою.
Тільки груди поважно, уперто наперед виставлені, тільки
очі — туди-вгору, на майдан дивляться, — гарячі, звідкільсь
із глибини злякані очі.

* * *

Олексій прибіг задиханий до вчителя :

- Христя тут?
— Та нікогісінько, хоч би хто прийшов допоміг: ввечері
ж вистава.
Олексій в важкому напруженні зібрав сітку зморшок на чолі:
— Нічого не розумію. А куди ж це вона?
Він розповів учителеві коротко, як вранці Христя пішла
кудись із хати.

— Не знаю, — замислився вчитель. — Не подобається мені
товариство, з яким водиться твоя жінка. Ця Ївга... От не
знаю, якось вона мені не...

— Але щоб отак о, не сіло, не пало... Я думав, що хоч
до школи.

Ой куркульо, куркульо
Яке ти ледащо!

прорвалося крізь віконні рами з вулиці.

— Що воно?

Припали до вікон. З улиці, на майдан насувалася юрба
жінок. Вони йшли повільно, поважно, наче б як колись —
з „обхожденієм“.

— „Жіноче свято“! — блискавкою пролетіло в учителевій
голові, і неспокійно повиснуло в повітрі питання.

— Христя! — Жаром ударило в Олексієву голову.

Здалеку впізнав її хистку постать під сірим полотнищем
на дрючках.

„Ой, сози, ви сози!
Ростуть на вас лози“

Вчителя відкинуло від шибки.

— Це іще що за напасть?

— Гайда туди! — гукнув учитель, вибігаючи з хати.

Коли вибігли на вулицю, похід вже наближувався до школи. Розчервонілі, спітнілі під березневим сонцем обличчя напружено виводили пісню. Сіре селянське полотно колихалося від вітру. Літери на ньому воронами одразу вп'ялися в Олексієві очі:

„Всі селяни як один ставай проти колективізації“.

Зашарпало мозок, закрутилась голова.

— Пусти, я до них!

— Стій! — схопив учитель за руку. — Так не кидайся!

Але Олексій уже був на вулиці. Рвучким, нестримним рухом кинувся на зустріч юрбі жінок. На чолі — одна — розгарячені, уперто-рішучі очі — на нього, на Олексія, а за очима в глибині — схований ляк, і незручність перед ним прихована.

Жінки назустріч Олексієві — викликаюче-злобні:

— А ну, — з дороги!

Але він уже тут, коло них, груди в груди з Христею:

— Що ви робите? Що ти робиш?

— Геть! Чого вирячився?

— СОЗівський комісар!

Розлючені, гарячі обличчя обступили враз, закричали, замахали руками.

Не чуючи себе від обурення, Олексій щосили схопив жінку за плечі:

— Зараз же додому!

Захований в очах Христі ляк враз зник. Ображені жіночі гордощі переважили. Сильним вимашним рухом вирвала руки:

— Геть, поки цілий!

— Геть, геть!

— СОЗівська затичка!

— Підкомісарок!

Якийсь кулак з силою гахнув його в спину, чийсь руки пхнули в бік:

— А ну,— з дороги!

Ще, ще одні, і під натиском їх одлетів Олексій у бік.

— Го-го-го-о-о! — Залунало над ним, і юрба переможно люто кинулася далі...

— Погано, брате! — Говорив за хвилину до Олексія учитель. — В сільраді — ні душі, у СОЗі — також. Все виїхало до куша. Щось треба робити.

Олексій ніяк не міг опритомніти від того обурення, яке охопило його в зустрічі з жінками.

— Що ж це робиться? Куди вони побігли?

— На толоку!.. Хотять до коней іти... Ти розумієш, чим це пахне?

Олексій похмуро-тривожно глянув на учителя, насунувши на очі картуза і раптом різко повернув вулицею вниз:

— Куди ти?

— На Олександрівку, до телефону.

— Чекай же, і я!

Олександрівка — три верстви, та все полем, та все зав'язми сніговими. Чоботи топляться по коліна в білому пухові, вітер назад завертає. Ой, далеко ще до тієї Олександрівки!

* * *

На толоці сніг розтопано, розкидано, з грязюкою змішано. Юрба з літнячок та свиток старий вітряк оточила. Між свитками де-не-де й чоловіча кожушанка вирине. Висунеться шапка з під ковніра, гляне боязко і цікаво, тай заховається знов. Решта ж чоловіків — за ворітьми, по дворах, по хатах. Розгубилися чоловіки: хто зна, що його робити? — чи жінок до хати зганяти, чи вже почекати, що воно буде, чи... Проте — баба як баба, на ній немає відповіді... Чоловіки ж тут ані-ні непричасні, хоч би й перед сільрадою.

На високому вітрякові, на піддашню стоїть Христя, над нею Хівря біле полотно триває. Христя ще повна запального гніву на Олексія: при всіх шарпнув, при всіх хотів ударити. Ну, стій же! Буде тобі СОЗ! Ось ми його. Обурення не вмещалося, не влазило в неї, просилося наверх. Не витримала, викинула з горла:

— Годі вже з СОЗами гратися! Годі слухати всяких казок! Геть усякі колективи. Без них проживемо!

- Ге-е-ть! Проже...мо! — загуло навколо.
- Розігнати!
- Розібрати коней!
- Розбити канцелярію!
- Забрати паї!
- Позабирати плуги!

Майнула широка Христина спідниця над головами юрби. Вихилилася через поруччя вітряка, мов би крила чорного птаха тріпнулися края її літнячки; як у нестримному леті вся витянулася.

— До стаєнь!

Толока загула, сколихнулася сотнями тіл. Сотні кинулись дорогою вгору, до старого графського фільварка, де стояли СОЗівські кони.

Сіре полотно над хустками сколихнулось, шарпнулось і обірвалося, повиснувши на одному дрючку. З несамовитими, розчервонілими обличчями, з розхристаними грудьми, з міцно стисненими, посинілими від напруження губами, нестримно бігли вперед, вгору, до стаєнь. За юрбою з криком і рего-том летіла юрба дітей, з захватом передбачаючи невидане видовище. Тільки кожухи кинулись наростіч під ворота, і завмерли там в напруженому, зляканому чеканні.

* * *

— Куш! Голицанський Куш! Куш, чорт вас забори!

От уже півгодини, як завкультвідділом при Куші б'ється над телефоном. Півгодини як до Куша дзвонять з Олександрівки — і ніяк не можуть як слід з'єднатися, все хтось перериває.

— Куш! Куш! Бодай вам позакладало!

Нарешті по довгому чеканні — радісне :

— Олександрівка! Ага! Слухаю! Олександрівка! Слухаю. Онищенко! А бодай тебе, через тебе я вже до п'ят упрів. Га? Ага! Ну, як у тебе там з восьмим березня? Га? Таке! В чому ж справа?

У завкультвідділом лице витяглося і зробилося напруженим.

— Що таке? Сільрада? На нараді! На нараді, кажу, в районі. Негайно? Ну тебе до чорта, кажи прямо, що стало-

ся? Ш...що? У Савинцях?.. Баби?.. Коли? Коней? А ви ж куди дивилися?! У, с...

Міцна лайка стукнулася разом з телефонною трубкою об стіл. За секунду все заметушилося.

— Коней на Савинці!— лунав голос голови куща.— Послати до райвику! Савинецьку сільраду сюди! Сюди голову савинецького Созу!

Голова вже тут. Сірйй як селянське полотно, стоїть розгублено:— Так як же воно?.. Так усі ж вони...

За хвилину сільрада— в кущі. Секретарь райвику готовий до від'їзду.

До канцелярії вбіг задиханий завкультвідділом. Червоний, подратований, він щосили гахнув кулаком по столу:

— Греблю на Пслі розірвало!

Якусь хвилину секретар райвику дивився на розлючене лице товарища. Потім спокійно і коротко відтяв:

— А ми— човнами на савинецький беріг!

* * *

Третю годину б'ється секретар райвику над учорашньою історією. Третю годину сидять він, голова куща й правління савинецького СОЗу, бажаючи з'ясувати усю подію.

Правда, коні, що їх вихопили вчора жінки з созівської стайні, вже зранку стоять на місцях. Їх одне по одному приводили чоловіки вчорашніх бунтівниць. Але ж конче треба було виявити причину, яка лягала в ґрунт події. Звідки у селянок, що з діда-прадіда жили в злиднях, без скільки небудь порядного господарства, з'являлась отака ворожнеча до колективів?

Котрий раз розпитував секретар про деталі вчорашнього дня, проте досі вся ця історія не була для нього ясна.

„Не інакше як тут чиясь рука. Тільки чия? Куркулі? Можливо... Але ж у бунті ватажком була незаможниця... Тяжко тут щось зрозуміти...“

Послали десятника по жінок. Прийшли... Стали перед столом мовчазною, сірою стіною, дехто дітей причитькує коло грудей.

— Нну!— обвів їх оком голова куща.— Так оце ви вчора проти СОЗу бунт підняли?

Сіра стіна згрудилася, зіщільнішала.

— Ви вчора з маніфестацією ходили?

Жінка, що стояла найближче до столу, блимнула повіками і, вдивляючись кудись під стіл, кинула:

— Ми...

Глянув голова на постать, що стояла проти нього: обличчя худе, немолоде, очі запалі.

— Чим же вам так СОЗ недовподобі?

Жінка мовчала.

— Ну, скажіть, не бійтеся, вам нічого не буде... Хіба ото як — на спілку працювати гірше, ніж самому?

Жінчині плечі здвигнулися:

— Хто зна... Казали, що все відберуть...

— Хто казав? — схопився секретар райвику.

Йому здавалося, що саме за цими спущеними додолу війми ховається таємно-незрозуміле...

— Хто вам це сказав?

Але вії не підіймалися. Синюваті губи стулилися мабуть надовго. Секретар обвів очима юрбу темних хусток і зупинився на одному обличчі: продовгасте, з чорними, зведеними на перенісці бровами, воно видалося знайомим, начедесь давно-давно бачив його. Обличчя промайнуло і заховалося між других голів, лишивши у агронома чуття якогось неспокою, підсвідомої тривоги.

— Христя Хорошкувата! — Викликав голова.

Секретар напружився від цього прізвища. Ось вона, цей вчорашній ватажок! Іде між жіноцтва, просто до столу. Бліде обличчя, русяве волосся з-під очіпка виткнулося. А очі — карі глибоко посаджені, гарячі й розгублені. Стали перед усих. Стали — і не зводять очей з того краю столу, звідки на неї стріляли колючими — очі Олексія. У стрілах — і осуд, і докір, і обурення, і якась дивна цікавість, наче б уперше жінку бачив.

— Христя Хорошкувата!. Це ви вчора провадили маніфестацію? Ви несли прапора з гаслами проти колективів? Ви перша покликали йти до стаенъ по коней?

Христя вирівнялася, глянула на Олексія, на голову куща, озирнулася на жінок, ковтнула повітря і, наче давлючи його в собі, відповіла:

— Я...

Секретар не зводив очей з блілого злегка вкритого ластовинням обличчя.

— Як же це так? Чоловік ваш — один з організаторів СОЗу, а ви... Хіба він нічого вам не казав про колективи?

Христини очі прикіпили до гнівних, обурених Олексієвих очей. Під їх натиском відповіла:

— Казав.

— І ви не повірили?

Вії тріпнулися і застигли знов.

— Чому? Повірила... Тільки... — Очі поширилися. В очах жах і німе запитання. — Я не знаю... тільки я боялася... Коли б у мене забрали корову, я не мала б чим годувати свою дитину...

— Корову? Хіба у вас хто відбирав корову?

Христи крутнула заперечуючи головою.

— Ні, але ж казали, що заберуть і молока не даватимуть... І коней заберуть — казали, і поженуть, а нам і виорати в свій час не дадуть...

Секретареві несподівано до болю стало шкода сполоханих вій, до болю захотілося зменшити колючу силу стріл, що металися на жінку з поза столу. Мимохіть — м'ярко промовив:

— Христе, скажіть по правді, хто вам такого наговорив?

Від м'якого звуку голосу вії тріпнулися дужче, глибоко посаджені очі зупинилися на мент на секретареві, відскочили і розгублено почали шукати в юрбі.

— Хто вам сказав цю брехню?

Очі знайшли, зупинились на продовгастому обличчі, на зведених чорних бровах і, не зустрінувши в них підтримки, загубилися в юрбі.

— Всі казали...

— Та чого вже там? — несподівано заговорила жінка, що стояла коло Христі. — Чого вже там? Усі казали, усім і отвіт... Хіба Івахненчиха не підбивала нас усіх? А де вона тепер? Заховалася! Отож воно й є, що котре підбивало, те й заховалося.

У юрбі рух. Справді — де Івахненчиха?

— Сама ж підбивала!

— Сама казала, що за СОЗом на жебри підемо.

— А тепер її нема. Сюди її ведіть!

За кільк хвилин десятник привів Івахненчиху. Огрядна, іще досі не погана, вона сама собі проклала дорогу між жінок: — Нащо я тут здалася?

Секретар до неї:

— Ви бунтували жінок проти СОЗу, ви навчили розбирати коней, розганяти СОЗ?..

Івахненчиха зиркнула на нього згори вниз і, дивлячись просто в очі, обрізала:

— А хоч би й казала що проти СОЗу, так що? Хіба я собі ворог?

Збитий такою одвертістю, секретар у здивованню аж підвівся:

— А чи ж ви знаєте, що за такі справи буває?

Івахненчиха здвинула плечима:

— Нас і так на виселення призначено.

— Та вас не те, що на виселення, а за те, що ви підбурювали та бунтували жінок, вас треба...

— Та хіба ж я сама? — здвинула плечима Івахненчиха.

— Були тут мудріші за мене. Дивіться: куркулька, та куркулька! А ондечки о хто ховається за плечима? А ну вилазь сюди, Івго! Як уже отвіт держати, так усім.

Юрба завмерла: секретар тільки бачив, як продовгасте обличчя метнулося і прилипло за чиєюсь хусткою.

— Дивись, заховалася, свята та божя! А хто найбільше підмовляв, хто нашіптував на вуха? Хто Христю у клуні за ватажка наставив? За куркульку заховалася? А ну, йди ж і ти, коли так!

— Івго Мирошниченко! — Почувся подратовано-збурений голос Олексія. — До столу!

Жінки розступилися. Продовгасте, зі зведеними бровами обличчя виросло проти секретаря. Маленькі кототкозоро — зіщулені очі дерзотно-нахабно уставилися на Олексія.

— Так все це ти! — не маючи сил більше стримуватись, накинуся той. — Так от для чого ти до нас ходила, ось чого до себе на „попрядки“ Христю забирала!

— Не так ви, Олексію! — взяв його за руку кушанський голова, — треба все, зряду...

— Ну що таке?.. Ну де я її?..—Настирливою думкою у секретаря району.— Ці брови... Зіщулені, пожадливі очі.

А зведені брови насупились, і з-під них зловісно блищать маленькі точки:

— Брехня! Усе брехня! Нікого не намовляла, нікого не підбурювала! А як коли до слова...

Секретар ловить погляд, намагається зупинити його на собі, ловить знайомі звуки голосу і досадно-нетерпляче напружує пам'ять... Але очі не хочуть зупинитись, очі ухиляються, і звуки голосу, долітаючи звідкись із далечини років, тільки дратують:

— Брешуть вони всі. Хто це бачив? Хто це може довести? Хто свідком був?

Нахабно — дратуюче — уперто...

— Як хто свідком був? А ми? А жінкам на колодках хто нашіптував? А зі мною за клунею умовлявся хто? А до клуні Христини хто на збори потяг? — Івахненчиха з червоним, розгараєним лицем розмахувала руками просто під Ївжиним підборіддям.

— Хто бачив? Хто чув?... А ти забула, як ми Христю вдвох обробляли, щоб вона вивіряла все у чоловіка, та нам розказувала? Чого ж ти, Христе, мовчиш? Признавайся вже! Чого там!..

Але Христя мовчала. Широко розкриті, зсередини злякані очі її тепер усі приковані до Ївги. Наче ждала, що от от Ївга скаже щось сміливе, сильне, щось таке, як тоді у клуні, або раз-у-раз їй, Христі за прядінням, зимовими вечорами... Все ж у Ївзі: вся відповідь, все виправдання вчорашнього дня... Чого ж вона так?..

— Брешеш!—вереснула Ївга до Івахненчихи.—Ніколи, ніде нічого не казала. З тобою не змовлялась. А Христю ще сама до СОЗу не раз схиляла, бо вона його дуже боялася.

На мент Христині очі закрилися. Потім відкрилися знову: бачуть — і не бачуть.

— Ївго,—не втрималося на її губах.—Ївго!..—і нічого більше...

— А як що вони не туди мої слова клали, куди слід,—блигнула очима Ївга на Христю,—так хіба ж це як: моя провина, чи що?

Нагло, як блискавкою, укололо секретаря райвику.

— „Вона“!

Здрагаючись внутрішнім хвилюванням, ледве стримуючи себе від нових думок, що насунулись на нього, викликав пережити, приспані часом образи...

... Село... Банда Хрестового наскочила з поза Псла... Перестріляла міліцію... Сотні шапок із чорними шликами, на конях, розсипалися по селу. Крики, вереск дівчат, лайка змішалися, скотилися в один клубок. З возів Хрестового позіскакували жінки, що приїхали разом із бандою. Мов сарана кинулися нишпорити по хатах. Чого не знайшли бандити, того вже не пропускають жінки. Трусять дітей, жінкам за пазухи лізуть. Особливо старання одна з них, в зеленій хустці... Вона скрізь: то по хатах, то коло возів, то дивись, її різкий голос вже коло комори лунає.

Вози повні, вже далі нікуди класти, за селом розстріляно всю міліцію. Ні, мало. Шлики шукають, добиваються, допитуються:

— Де вчителя заховали?

Ніхто не знає. Школу перекинули, всюди винишпорили, хотіли вже кинути, коли раптом зелена хустка:

— А в сараї на горіщі дивилися?

Тільки почали на сарай вилазити, а звідтіля: раз-раз! з револьвера.

Кинулися назад, під обстріл горище взяли:

— Вилазь!

А учитель сидить, не ворухиться, як до нього, так він з револьвера.

А тут від ватажка наказ:

— По місцях!

Варта з доносом приїхала, що на Новаківку військо йде.

— По місцях! До Лютинецького лісу!— вереснула команда.

— Як же його з цим?.. Вилазь!— уже невпевнено крикнув катрийсь.

Але зелена хустка метнулась уперед.

— Запалити сарай!

Заревіло загуло їй в відповідь, кинулося до сарая.

— Ну, що ж, визнаєте ви, що підмовляли жінок проти

колгоспів?— чути спокійно - поважний голос кушанського голови.

... Далі... Обвуглений труп учителя... Частина червоних... По гарячих слідах, за бандитами... Шалена гонитва... Нагнали аж під лютенським лісом. Захопили несподівано. Постріли, січа, луна лісом... І— сонячники, цілий ліс сонячників, між яких поховалися жінки. Під великою жовто-гарячою квіткою—зелена хустка, брови зведено напружені, а очі, як у спійманого хижака: злобні, кусючі, і безсилі очі такі...

— Не визнаю! Все це брехня!... Ми одні з перших записались...

І нагло несподіване:

— Коли вас випущено з допру?—просто в очі через стіл.

Ївга сколихнулась і поточилась назад. Якийсь момент очі замружились. За хвилю білі, стиснені губи спробували щось відповісти...

— Степанидо Мисник! Коли вас було випущено з допру, де ви сиділи в справі банди Хрестового?

Брови пересмикнулися і від білих губ почулося:

— Я не... Брехня...

— Степанидо Мисник!— витяглася секретарева постать.— Ви пом'ятаєте, як я вас із сонячників витяг?

Зелене сукно на столі не вдержить напору Ївжиного тіла. Корчево хапаючись за нього, стоїть утопивши очі спійманого хижака в очах секретаря райвику.

— Десятнику!—показав голова сільради на Ївгу.— До ранку— в канцелярію!

Свято восьмого березня запізнилося аж на три дні. Аж на четвертий після всіх подій, учителеві пощастило улаштувати виставу і вечірку.

Велику клясу було переповнено. Поприходили ті, що ніколи зроду не ходили по вечірках. Савинці розворушились, заговорили. Без кінця переказували про бунт, про допит, про арешт Ївги, що виявилася зовсім не Ївгою, а Степанидою Мисник, донькою багатія з Пілотенець, яка провела три роки у банді відомого на всю околицю Хрестового. Згадували й переказували різні події, зв'язані з іменем

цього бандита, говорили про ті шкоди, які він у свій час наробив. Жінки упевняли, що вони давно уже догадувались, що Ївга не проста прибилася до Савинець, деякі навіть упевняли, що бачили „бандитське клеймо“ на грудях у Ївги, яке вона старанно ховала під сорочкою. Хрестовий начебто клеймив своїх бандитів для того, щоб вони сплоха не здавалися у полон.

— Чого ж ви за нею так усі пішли? Чого слухалися?— підсміювалися чоловіки.

Жінки знизували плечима:

— Хто зна як його... Обкрутила так, чи що...

На сцені промовляє учитель: про жіноче свято, про те, як жінки в часи революції вміли боротися зі зброєю в руках.

Слухають жінки Савинецькі—і якось чудно і дивно їм: як воно так вийшло, що вони також із прапором... Боролися... Тільки проти... Як воно так?..

Учитель закінчив, і на сцену вишла жінка сусіднього села. Вона як член Олефірівської артіль, довго і радісно розповідала про їхні досягнення. Просто, але виразно пояснювала всю вигоду колективів. Ні одним словом не згадала про заколот у селі Савинцях, так наче б його й не було.

Аж ось по ряду заворушення: голова виголосив:..

— Слово має Христа Хорошкувата!

На лавках шепіт. Десь хтось чмихнув:

— Ватажок!

У відповідь хахікнули по кутках.

Важко ступаючи чобітьми, з поза лаштунків вийшла Христа. Незручно озирнулася і зупинилася посеред сцени. Руками кінчик зап'ятої хустки перебірає, а сама—бліда, аж жовта. Ось підвела трохи голову, ось розтулила сині губи... Ні, не наважилася, знову стулила.

— Ну, щож, Христю! Як промовляти, так промовляти!— підбадьорив хтось із перших рядів.

— Та ти не бійся! Усі ж свої!

Очі блимнули в бік голоса, губи заворушилися:

— Я промовляти не вмію... Я просила голосу так, щоб... Ну, як у день восьмого березня... Ну, я вітаю жінок із жіночим святом... Та ні, я не про те хотіла... Я хотіла

сказати, що не треба б нам тепер цього свята... Не заслужили ми його...

Вона раптом підняла голову, пробігла очима по перших рядах і, побачивши аж у п'ятому того, кого хотіла, зупинилася на ньому очима. Голос її залунав твердо і одверто:

— Скажу прямо: ми заслужили того, щоб громада сільська скарала нас. А найбільше мене. Скажу прямо, я й досі з того дня додому не вертаюсь. Не тому, щоб я боялась, а тому, що мені сором чоловікові в очі глянути...

По рядах гомін. Жовті Христині щоки зашарілися:

— Як секретар тоді опізнав оту бандитку Хрестового, як довідалася кого слухалась, кому вірила, як я згадала всі її слова та навчання, мені захотілося втікти з села, та так, щоб нікого не бачити, в соломі заритися, як собаці захотілося. І як ото я, з діда - прадіда — бідачка та не пізнала? Та як мені винести таку прозину?

Голос Христин зірвався. Ледве вимовляючи, напівхрипом видавила:

— Судіть мене, громадо, бо я вже не витерплю!

Закричав, загомонів, затанцював клас перед Христею, затанцювало червоне сукно, закрутилися люди за столом; легко і просто Христиній голові, наче б із пуху вона була, зовсім нечутно схилилась на підлогу. А навколо привітно-стурбовані обличчя, чийсь руки підіймають, підводять, десь чути голоси... А ось простягнена рука — чия? Не може розплющити очей... А рука велика, близька, своя.

Якщо величезне зростання преси є яскравий показник зростання національно-культурного розвитку, то своєю чергою велетенське зростання преси й літератури одночасно з школою є найкраще знаряддя провадити українізацію, просувати, поширювати українську національну радянську культуру серед широких мас. І тут ми досягнули величезних, не тільки кількісних, а й якісних успіхів

З доповіді та прикінцевого слова генерального секретаря т. Косіора на XI з'їзді КП(б)У.